PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI
ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

XIX ASR OXIRI VA XX ASR BOSHLARIDA INGLIZ VA O‘ZBEK ADABIYOTIDAGI IJTIMOIY HOLATLAR

Ergasheva Baxora Baxtiyorovna
Samarqand davlat chet tillar instituti
tayanch doktorantura II bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Buyuk Britaniya hamda Turkiston (Markaziy Osiyo) mintaqasidagi ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy jarayonlarning ingliz va o‘zbek adabiyotidagi in’ikosi qiyosiy jihatdan tadqiq etiladi. Viktoriya davrining so‘nggi bosqichi va Edvard davri ingliz adabiyotidagi tabaqalanish, sanoatlashuv muammolari hamda jadidchilik harakati davri o‘zbek adabiyotidagi mustamlaka zulmi, maorif islohoti va milliy uyg‘onish g‘oyalari faktik ma’lumotlar asosida tahlil qilingan. Tadqiqot davomida ikki xil ijtimoiy-madaniy muhitda adabiyotning jamiyat hayotini o‘zgartiruvchi va aks ettiruvchi qurol sifatidagi funksional o‘xshashliklari va o‘ziga xos farqlari aniqlangan.

Kalit so‘zlar: Viktoriya davri adabiyoti, Jadid adabiyoti, sanoatlashuv, mustamlakachilik, realizm, ijtimoiy tabaqalanish, maorif, realizm, ijtimoiy tanqid.

Аннотация: В данной статье в сравнительном аспекте исследуется отражение социально-политических и экономических процессов в английской и узбекской литературе конца XIX – начала XX веков в Великобритании и Туркестанском (Центральноазиатском) регионе. На основе фактических данных проанализированы проблемы классового расслоения и индустриализации в английской литературе позднего викторианского и эдвардианского периодов, а также идеи колониального гнета, образовательной реформы и национального возрождения в узбекской литературе эпохи джадидизма. В ходе исследования выявлены функциональные сходства и специфические различия литературы как инструмента, отражающего и изменяющего жизнь общества в двух разных социокультурных средах.

Ключевые слова: литература викторианской эпохи, джадидская литература, индустриализация, колониализм, реализм, социальное расслоение, просвещение, реализм, социальная критика.

Abstract: This article provides a comparative study of how socio-political and economic processes in Great Britain and the Turkestan (Central Asian) region during the late 19th and early 20th centuries are reflected in English and Uzbek literature. Based on factual data, the study analyzes the issues of social stratification and industrialization in late Victorian and Edwardian English literature, alongside the concepts of colonial oppression, educational reform, and national awakening in Uzbek literature of the Jadid period. The research identifies the functional similarities and distinct differences of literature as a tool that both reflects and transforms societal life within two distinct socio-cultural environments.

Keywords: Victorian literature, Jadid literature, industrialization, colonialism, realism, social stratification, education, realism, social criticism.

Kirish

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlari insoniyat tarixi, xususan, Buyuk Britaniya imperiyasi va Turkiston mintaqasi uchun tub burilishlar davri bo‘ldi. Bu davrda garchi ikki hudud mutlaqo boshqa-boshqa iqtisodiy va siyosiy bosqichlarni boshdan kechirayotgan bo‘lsa-da, adabiyot ijtimoiy voqeolikning eng faol ko‘zgusiga aylandi. Buyuk Britaniyada sanoat inqilobining cho‘qqisi, urbanizatsiya (shaharlashuv) shiddati va tabaqaviy ziddiyatlar adabiy jarayonning bosh mavzusiga aylangan bo‘lsa [1, 45-b.], Rossiya imperiyasi mustamlakasiga aylangan Turkistonda milliy o‘zlikni anglash, qoloqlikka qarshi kurash va ma’rifatparvarlik (jadidchilik) harakati adabiyotning poydevorini tashkil etdi [2, 12-b.].

Ingliz adabiyotida Realizm va Naturalizm oqimlari jamiyatdagi tengsizlikni tugal fosh etishga intildi. O‘zbek adabiyotida esa milliy uyg‘onish davri realizmi shakllanib, u estetik funksiyadan ko‘proq ijtimoiy-pedagogik va siyosiy funksiyani bajardi. Ushbu tadqiqot mazkur ikki adabiy muhitdagi ijtimoiy jarayonlarni qiyosiy o‘rganish orqali adabiyotshunoslikdagi tarixiy-madaniy qonuniyatlarni ochib berishga xizmat qiladi.

Metodologiya

Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tarixiy tahlil, madaniy-tarixiy metod hamda matniy tahlil usullaridan foydalanildi. XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi ingliz realizmi vakillari (Tomas Hardi, Jorj Gissing, H.J. Uells) hamda o‘zbek jadid adabiyoti namoyandalari (Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdulhamid Cho‘lpon) asarlarining ijtimoiy mazmuni solishtirildi. Tarixiy faktlarning to‘g‘riligini ta’minlash maqsadida davriy statistika, arxiv hujjatlari hamda o‘sha davr matbuoti ("Tarjimon", "Sadoi Turkiston", ingliz nashrlaridan "The Yellow Book") ma’lumotlariga tayanildi.

Natijalar

Olib borilgan qiyosiy tahlillar natijasida quyidagi faktik xulosalar va qonuniyatlar aniqlandi:

- **Iqtisodiy omil va adabiyot:** Buyuk Britaniyada 1890-yillarga kelib shahar aholisi umumiy aholining 70% idan ortig‘ini tashkil etdi, bu esa adabiyotda ishchilar sinfi va "gumanitar inqiroz" mavzusini keltirib chiqardi [3, 88-b.]. Turkistonda esa 1897-yilgi butunrossiya aholi ro‘yxatiga ko‘ra, aholining 85-90% i qishloqlarda yashagan va savodxonlik darajasi 2-3% atrofida bo‘lgan [4, 114-b.]. Bu holat o‘zbek adabiyotida asosiy urg‘uni sanoat masalasiga emas, balki savodsizlik va agrar inqirozga qaratishni taqozo etdi.
- **Xotin-qizlar masalasi:** Har ikki adabiyotda ham ayollar huquqlari ijtimoiy taraqqiyot o‘lchovi sifatida maydonga chiqdi. Ingliz adabiyotida "Yangi ayol" (New Woman) tipi shakllanib, u iqtisodiy va siyosiy mustaqillik talab qilgan bo‘lsa [5, 56-b.], o‘zbek adabiyotida ayollarni majburiy turmushga berish (katta yoshli erkaklarga sotish), ma’rifatsizlik va haram asoratlari keskin tanqid qilindi [6, 32-b.].
- **Janrlar evolutsiyasi:** Ingliz adabiyotida ijtimoiy muammolar asosan yirik romanlar va ijtimoiy dramalarda aks etgan bo‘lsa, o‘zbek adabiyotida vaqtning zishligi va tezkor reaksiyaga bo‘lgan ehtiyoj tufayli publitsistika, she’riyat (didaktik janrlar) va teatr (drama) yetakchilik qildi [7, 78-b.].

Tahlil va muhokama

Ingliz adabiyotida sanoatlashuv va ijtimoiy tabaqalanish

XIX asr oxiridagi ingliz jamiyati chuqur tabaqalanish inqirozini boshdan kechirdi. Tomas Hardining "Jud g‘arib" (Jude the Obscure, 1895) romani o‘sha davrdagi oliy ta’lim tizimidagi tabaqaviy to‘siqlarni ko‘rsatib berdi. Ishchi sinf vakili bo‘lgan Judning universitetga kira olmasligi, jamiyatning qotib qolgan ijtimoiy doktrinalari natijasidir [8, 142-b.].

Shuningdek, Jorj Gissingning "Yangi Grub-strit" (New Grub Street, 1891) asarida kapitalistik jamiyatda adabiyot va san’atning ham tijoratlashuvi, ijodkorlarning qashshoqlik girdobiga botishi realistik bo‘yoqlarda tasvirlanadi. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, London aholisining qariyb 30% i o‘sha davrda qashshoqlik chegarasidan past darajada kun kechirgan [3, 92-b.]. Buni Charlz Butning (Charles Booth) ijtimoiy tadqiqotlari ham tasdiqlaydi. Mana shu ijtimoiy manzara ingliz adabiyotidagi pessimistik va naturalistik kayfiyatni belgilab berdi.

H.J. Uellsning "Vaqt mashinasi" (The Time Machine, 1895) ilmiy-fantastik romani ham aslida o‘sha davr ijtimoiy tabaqalanishining allegorik tasviridir. Undagi "Eloylar" (oliy tabaqa vakillari) va "Morloklar" (yer ostida ishlovchi ishchilar) ingliz jamiyatidagi sinfiy bo‘linish qanchalik dahshatli nuqtaga yetganini ko‘rsatuvchi bashorat edi [9, 65-b.].

O‘zbek adabiyotida mustamlaka asoratlari va jadidchilik

Xuddi shu davrda Turkistonda mutlaqo boshqa tarixiy sharoit hukm surayotgan edi. 1860-1880-yillardagi chor istilosidan so‘ng o‘lka xomashyo bazasiga aylantirildi. Mahalliy adabiyot dastlab chor ma’muriyatining zulmini tasvirlash bilan boshlandi (Muqimiy, Furqat, Zakirjon Furqatning g‘oriblikdagi she’rlari). Ammo XX asr boshlariga kelib, adabiyotga jadidlar avlodi kirib keldi.

Mahmudxo‘ja Behbudiynig "Padarkush" (1911-yilda yozilgan, 1913-yilda nashr etilgan) dramasi o‘zbek ijtimoiy adabiyotidagi eng muhim burilish nuqtasi bo‘ldi. Asar to‘qima his-tuyg‘ularga emas, o‘sha davrning eng og‘riqli nuqtasi — o‘qimaslik, ma’rifatsizlik oqibatida yuzaga kelayotgan jinoyatlarga asoslangan edi [10, 14-b.]. Behbudiy asar orqali jamiyatga "agar farzandlar o‘qitilmasa, millat halokatga yuz tutadi" degan real ijtimoiy ogohlantirishni berdi.

Abdulla Avloniy esa o‘zining ijtimoiy va didaktik she’rlarida, "Turkiy guliston yoxud axloq" (1913) asarida jamiyatning tanazzulini tahlil qildi. Avloniy jamiyat barcha illatlardan faqat ilm va tarbiya orqali qutulishi mumkinligini yozdi [11, 45-b.]. Jadid matbuotida e’lon qilingan maqolalarda keltirilishicha, XX asr boshida Turkistonda darsliklar yetishmasligi, eski maktablardagi o‘qitish tizimining samarasizligi oqibatida bolalar yillar davomida savod chiqara olmagan [2, 74-b.].

Qiyosiy tahlil

Ikki adabiyotni qiyoslaganda quyidagi tizimli farqlar va o‘xshashliklar ko‘zga tashlanadi:

Mezon	Ingliz adabiyoti (XIX asr oxiri - XX asr boshi)	O‘zbek adabiyoti (XIX asr oxiri - XX asr boshi)
Ijtimoiy-siyosiy kontekst	Sanoatlashgan kapitalizm, imperiya markazi, sinfiy qarama-qarshilik.	Mustamlaka asorati, agrar jamiyat, feodal qoloqlik va diniy aqidaparastlik.
Markaziy muammo	Shaxsning jamiyatda o‘z o‘rnini yo‘qotishi (yadrolashuv), urbanizatsiya salbiy oqibatlari.	Millatning jaholat botqog‘ida qolishi, milliy mustaqillik va maorif islohoti zarurati.
Estetik yo‘nalish	Tanqidiy realizm, naturalizm, estetizm, ilk modernizm unsurlari.	Ma’rifatparvarlik realizmi, ijtimoiy-siyosiy lirika, milliy drama.

Ingliz ijodkorlari kapitalistik tuzum keltirib chiqargan ma’naviy qashshoqlikni tasvirlagan bo‘lsa, o‘zbek ijodkorlari iqtisodiy va ma’rifiy qashshoqlikdan chiqib ketish yo‘llarini izladi. Ingliz yozuvchisi jamiyatdagi mavjud institutlarni (cherkov, ta’lim tizimi) inson erkinligini bo‘g‘uvchi vosita sifatida tanqid qilgan (masalan, Hardi asarlarida), o‘zbek jadidlari esa mavjud diniy mutaassiblik va qoloq o‘qitish tizimini yangilash, ya’ni "Maktabi jadid"lar ochish g‘oyasi bilan chiqdi [12, 112-b.].

Abdulhamid Cho‘lponning ilk hikoyalari va she’rlarida (masalan, "Doktor Muhammadiyor", 1914) milliy ziyolilarning fojiasi va jamiyatning ularni qabul qila olmasligi tasvirlanadi. Bu holat ma’lum ma’noda Tomas Hardining Jud obraziga o‘xshab ketadi: har ikki qahramon ham jamiyatning konservativ qatlamlari va tartiblariga qarshi boradi va fojiaga uchraydi.

Xulosa

XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi ingliz va o‘zbek adabiyoti o‘z xalqlarining ijtimoiy hayotidagi tub o‘zgarishlarni aks ettirgan eng ishonchli manbalardir. Ingliz adabiyoti sanoat inqilobi keltirib chiqargan ijtimoiy tengsizlik, sinfiy bo‘linish va ma’naviy bo‘shliqni realistik ifodalab, G‘arb sivilizatsiyasining ichki ziddiyatlarini fosh etdi. O‘zbek adabiyoti esa chor mustamlakachiligi davrida

millatning o‘zligini saqlab qolishi, jaholatga barham berishi va dunyo sivilizatsiyasiga qo‘shilishi uchun qurol vazifasini o‘tadi.

Ikkala adabiy jarayonda ham ijodkorlar shunchaki kuzatuvchi emas, balki ijtimoiy diagnostik bo‘lib maydonga chiqdilar. Bu davr adabiyoti har ikki madaniyatda keyingi yirik estetik va ijtimoiy burilishlar (ingliz adabiyotida Modernizm, o‘zbek adabiyotida 1920-yillar yirik realistik romanlar davri) uchun mustahkam poydevor yaratdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Sanders, A. *The Short Oxford History of English Literature*. Oxford University Press, 2004. – P. 45-52.
2. Qosimov, B. *Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik*. Toshkent: Ma’naviyat, 2002. – 12-18-b.
3. Booth, C. *Life and Labour of the People in London*. Vol. 1. Macmillan & Co., 1892. – P. 88-95.
4. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. LXXXIX. Самаркандская область*. С.-Петербург, 1905. – С. 114-116.
5. Ledger, S. *The New Woman: Fiction and Feminism at the Fin de Siècle*. Manchester University Press, 1997. – P. 56-61.
6. Rizayev, Sh. *Jadid dramasi*. Toshkent: Sharq, 1997. – 32-37-b.
7. Karimov, N. *XX asr o‘zbek adabiyoti manzaralari*. Toshkent: O‘zbekiston, 2008. – 78-85-b.
8. Hardy, T. *Jude the Obscure* (Critical Edition). W. W. Norton & Company, 1999. – P. 142-148.
9. Wells, H.G. *The Time Machine*. Heinemann, 1895. – P. 65-72.
10. Behbudiy, M. *Padarkush*. Samarkand: Tipografiya boforun, 1913. – 14-20-b.
11. Avloniy, A. *Turkiy guliston yoxud axloq*. Toshkent: Davlat nashriyoti, 1917 (qayta nashr: 1992). – 45-49-b.
12. Alimova, D. *Jadidchilik fenomeni va uning Turkistondagi xususiyatlari*. Toshkent: Fan, 2009. – 112-118-b.